

GENERALSTABEN.

Böhm-Bawerks Kapitalrenteteori.

Af

Jak. Kr. Lindberg.

I.

Hovedpunktet i Böhm-Bawerks Kapitalrenteteori er som bekendt, at al Rente kan forklares ud fra den Kendsgerning, at »nutidige« Goder (d. v. s. saadanne som straks kan forskaffe Indehaveren en Nydelse) er af større Værdi end »fremtidige« Goder af samme Art og Mængde. Saalænge det kun drejer sig om at forklare Renten af Laan til Forbrug, er der næppe Tvivl om, at denne Forklaring er tilstrækkelig. I dette Tilfælde vil Laantagerne nemlig gennemgaaende vurdere Nutidsgoderne forholdsvis højere (og Fremtidsgoderne forholdsvis lavere) end Laangiverne. At dette maa være Tilfældet, indses let, naar det erindres, at Laantagerne gennemgaaende er fattigere end Laangiverne, og at jo fattigere en Mand er, jo højere vil han vurdere Nutidsgoderne i Forhold til Fremtidsgoderne. For at forstaa, at der maa gives Rente af Laan til Forbrug, behøves altsaa ikke anden Forudsætning end den, at der i et Samfund finder en ulige Fordeling af Indtægterne Sted. Herved opstaar hos de enkelte

Individer en forskellig Vurdering af Nutidsgoder i Forhold til Fremtidsgoder, og der bliver da Mulighed for en Ombytning. Finder denne Ombytning Sted paa den Betingelse, at der for et Nutidsgode af Værdi 100 efter et Aars Forløb skal gives et Fremtidsgode af Værdi 105, siges Rentefoden at være 5 %.

Den Forklaring, Böhm-Bawerk giver af Renten af Forbrugslaan, er i Virkeligheden ikke meget forskellig fra den middelalderlige Opfattelse af Renten som »Aager« eller fra den socialistiske Opfattelse af Renten som »Udbytning«. Det der sker, naar den velhavende Laangiver staar overfor den fattige Laantager, er jo nemlig faktisk ikke andet, end at den førstnævnte benytter sig af sin stærkere økonomiske Stilling til at tilegne sig en Del af Laantagerens Fremtidsindtægt.

Det skulde synes ret nærliggende at gøre et Forsøg paa at anvende denne simple Forklaring af Renten af Forbrugslaan ogsaa paa det Omraade, der i Nutiden ubetinget spiller Hovedrollen: Rente af Kapital, der er anbragt i Produktionens Tjeneste. Et saadant Forsøg har det imidlertid ligget saavel Böhm-Bawerk som de fleste andre moderne Økonomer fjernt at komme ind paa. Tvertimod søger man at drage den skarpest mulige Sondring mellem disse to Arter af Laan. Man indrømmer, at Forbrugslaan let vil faa Karakter af »Aager« eller »Udbytning«, og man ser derfor med en vis Forstaaelse paa ældre Tiders Renteforbud; men man hævder paa den anden Side, at Rente af den produktivt anvendte Kapital er af en ganske anden Natur og kan begrundes paa en ganske anderledes rationel Maade.

Det er imidlertid et Spørgsmaal, om der virkelig

lader sig drage en saadan skarp Grænse mellem Renten af Forbrugslaan og Renten af Kapital, der anvendes i Produktionens Tjeneste. Det maa ikke overses, at historisk er Rente af sidstnævnte Art en naturlig Udvikling af Forbrugslaansrenten. Saalænge den industrielle Produktion foregaar indenfor det gammeldags Haandværks Rammer, eller rettere sagt, saa længe Haandværkerne udelukkende arbejder paa Bestilling, fremkommer Rentefænomenet overhovedet ikke. Først naar Haandværkere i et eller andet Fag begynder at arbejde for Salg paa »Markeder«, bliver der Plads for Kapitalanvendelse og dermed for Rentefænomenet. Dette sker fra først af derved, at de mindre velhavende blandt Haandværkerne, der vanskelig kan vente til Salget har fundet Sted, foretrækker at sælge mod Kontant til en Handlende, der saa besørger Varesalget paa Markedet. Selvfølgelig faar Haandværkeren et mindre Beløb end det, den Handlende mener at kunne sælge Varen for, og her har vi da Renten som Forskellen mellem Nutids- og Fremtidsvarens Værdi. Endnu optræder Kapitalen imidlertid væsentlig som ren Handelskapital. Efterhaanden bliver Udviklingen imidlertid den, at den Handlende, som har paataget sig Salget af den færdige Vare, ogsaa paatager sig Levering af Raastoffet til Haandværkeren; denne bliver da at betragte som en Hjemmearbejder, der er mere eller mindre afhængig af den Grossist, han arbejder for. Senere bliver Udviklingen i en Række Fag den, at Grossisten ogsaa leverer Haandværkeren de nødvendige Redskaber og Maskiner, og sluttelig vil det i de fleste Fag ende med, at de spredte Hjemmearbejdere samles paa en Fabrik — Haandværkeren er da forvandlet til den moderne

Lønarbejder, Grossisten til den moderne Fabrikant. — I Virkeligheden er der imidlertid intet i Vejen for ogsaa i dette Tilfælde at betragte den Rente, som afkastes af den i Produktionen anvendte Kapital, under Synspunktet Forbrugslaansrente. Arbejderen modtager sin Løn, forinden Produktet er færdigt til Salg; d. v. s. han modtager Nutidsvarer, men disse er selvfølgelig af mindre Værdi end de Fremtidsvarer, han har produceret. Forskellen kan betragtes som en Rente (eller rettere: Diskonto), som Arbejderen maa betale af de »Forbrugslaan« (Arbejdslønnen), som han hver Uge optager hos Fabrikanten. Denne Maade at betragte Forholdet paa vil imidlertid forekomme de fleste af Nutidens Økonomer og Forretningsmænd ganske bagvendt, fordi man har levet sig ind i den Tankegang, at Udbyttet af Produktionen skyldes den samlede Mængde af anvendt Kapital. Men ser man f. Eks. paa den moderne Herrekonfektionsindustri, hvor Forholdene omtrent svarer til, hvad man for et Par Hundrede Aar siden kendte i de Haandværksfag, hvis Produkter først blev Genstand for kapitalistisk Handel, saa vil det maaske ikke være saa vanskeligt at faa Øje paa, at hele Fortjenesten i Industrier af denne Art udelukkende ligger i Diskonteringen af Arbejdernes »Fremtidsprodukter«.

Det forekommer mig ret sandsynligt, at man ved at tage sit Udgangspunkt fra en historisk Betragtning som den her skitserede vilde kunne naa til en virkelig Forstaaelse ogsaa af Produktionsrenten. Det har imidlertid som sagt ligget Böhms-Bawerk fjernt at komme ind paa en saadan historisk Betragtning. Tvertimod behandles hele Rentespørgsmaalet rent teoretisk uden at der gøres noget virkeligt Forsøg paa at bringe en

Forbindelse til Veje med den historiske Udvikling eller med de faktiske Forhold i Nutiden.

II.

Ved Forklaringen af den Rente, som afkastes i Produktionen, bestaar det egentlig originale i Böhm-Bawerks Teori i Paavisningen af, at normalt vil en længere Produktionsomvej give et større Udbytte. Böhm-Bawerk begynder nu med nedenstaaende Tabeleksempel, hvor t = Produktionsperiodens Længde, p = Aarsprodukt pr. Arbejder, $p \div l$ = Kapitalistens Aarsudbytte pr. Arbejder (nemlig Aarsprodukt $\div$ Løn), a = Antal Arbejdere, som han beskæftiger med den givne Kapital, og z = Kapitalistens Aarsudbytte i Forhold til den anvendte Kapital $[(p \div l) a : 10000]$. Der for-

Lønhøjde 300.

Produktionsperiode (Aar) t	Aarsprodukt pr. Arbejder p	Aarsgevinst pr. Arbejder $p \div l$	Antal beskæftigede Arbejdere a	Udbytte i % af anvendt Kapital z
1	350	50	$66\frac{2}{3}$	33,3
2	450	150	$33\frac{1}{3}$	50,0
3	530	230	$22\frac{2}{3}$	51,1
4	580	280	$16\frac{2}{3}$	46,7
5	620	320	$13\frac{1}{3}$	42,7
6	650	350	$11\frac{1}{3}$	38,9
7	670	370	$9\frac{1}{2}$	35,2
8	685	385	$8\frac{1}{3}$	32,1
9	695	395	7,4	29,3
10	700	400	$6\frac{2}{3}$	26,7

udsættes fuldstændig fri Konkurrence saavel mellem Arbejderne som mellem Kapitalisterne. Samfundet forudsættes stationært, d. v. s. der finder hverken Forøgelse eller Formindskelse Sted i Kapital og Arbejdetal. Endvidere forudsættes, at Landets samlede Kapital udgør 15,000 Mill., ligelig fordelt paa $1\frac{1}{2}$ Mill. Indehavere (Kapitalister), samt at der findes 10 Mill. Lønarbejdere. Tabellen viser nu, hvorledes Resultatet vil stille sig, naar Kapitalisten raader over 10,000, og naar Aarslønnen pr. Arbejder er 300. Al Kapital tænkes anvendt som Arbejds løn.*)

Böhm-Bawerk udvikler nu, at da enhver maa søge at naa det højest mulige Udbytte, vil alle Kapitalister søge at gennemføre en 3-aarig Produktionsperiode, hvorved Renten bliver $51,1\frac{0}{10}$. Men da der hertil kræves, at hver Kapitalist skal anvende $22\frac{2}{9}$ Arbejdere, vil der ialt være Brug for $33\frac{1}{3}$ Mill. Arbejdere, medens der faktisk kun findes 10 Mill. Disse kan allerede beskæftiges med en Kapital paa 4500 Millioner, og den resterende Kapital paa 10,500 Mill. er altsaa overflødig. For at faa fuld Beskæftigelse for Kapitalen maa Kapitalisterne altsaa overbyde hverandre, og heraf ses, at Lønsatsen 300 er en Umulighed under de givne Forhold.

Böhm-Bawerks Ræsonnement er imidlertid ikke rigtigt. Lad os et Øjeblik forudsætte, at alle Kapitalister er slaaet ind paa 10-aarig Produktionsperiode; de opnaar herved et Udbytte af $26,7\frac{0}{10}$. og Forholdene

*) Böhm-Bawerk, Kapital II, 312. Naar der med en Kapital paa 10000 Kr. antages at kunne lønnes $66\frac{2}{3}$ Mand à 300 i et Aar, ligger det deri, at Lønnen forudsættes udbetalt lidt efter lidt, saaledes at en vis Kapital altid slaar til til Udbetaling af den dobbelte Aarsløn.

vil være i Ligevægt, idet al Kapital og alle Arbejdere, som man let vil se, nu er beskæftigede. Fristes nu nogle Kapitalister af Udsigten til højere Udbytte til at indføre den 9-aarige Produktionsperiode, saa vil de være nødt til at byde en Løn af f. Eks. 310 for at erholde den forøgede Arbejdskraft, som nu er nødvendig, for at de med den kortere Produktionsperiode dog skal kunne finde Anvendelse for hele deres Kapital. Til den antagne Løn kan de beskæftige 7,1 Arbejder, og Renten bliver $27\frac{1}{3}\%$. Foreløbig ser Resultatet altsaa meget godt ud; men det maa erindres, at en anden Kapitalist-gruppe maa afgive netop det Antal Arbejdere, som den første Gruppe har erobret. De Kapitalister, det er gaaet ud over, maa for enhver Pris vinde de tabte Arbejdere tilbage, da de ellers ikke kan finde fuld Anvendelse for deres Kapital. De byder altsaa 320, og opnaar det tilsigtede Resultat; dog vil de, saa længe denne Løn opretholdes, ikke fuldt opnaa deres gamle Udbytte af $26,7\%$. Spørgsmaalet er nu, om den første Kapitalistgruppe vil forsøge at opretholde den 9-aarige Produktionsperiode ved at sætte Lønnen op f. Eks. til 330. Men dette vil ikke ske, fordi de herved (med Anvendelse af 6,7 Mand) kun vil opnaa en Forrentning af $24\frac{1}{2}\%$ — altsaa mindre end det, de opnaar ved at bibeholde 10-Aars-Perioden. Ethvert Forsøg fra enkelte Kapitalisters Side paa at opnaa en Fordel ved at forkorte Produktionsperioden vil altsaa hurtigt vise sig at være en Fejlregning, og Markedet vil derfor snart atter komme til Ro ved en Løn af 300 og en Rente af $26,7\%$.

Paa lignende Maade som for Lønsats 300 undersøger Böhm-Bawerk, hvorledes det vil gaa, naar Lønnen

er 500 og 600, og man kunde naturligvis blive ved saaledes for alle mulige andre Lønsatser. Men saadanne Undersøgelser vilde være af ringe Værdi, fordi der i enhver af de efter Böhm-Bawerks Princip opstillede Tabeller kun findes en enkelt Linje af Interesse — nemlig den der viser os, hvorledes Renten vil stille sig, naar al Kapital og alle Arbejdere finder Anvendelse. Da det hører med til de af Böhm-Bawerk selv gjorte Forudsætninger, at hver Kapitalist netop skal anvende $6\frac{2}{3}$ Arbejdere for at der kan herske Ligevægt paa Arbejdsmarkedet, saa er det meget let at beregne, hvor stor Arbejdslønnen maa blive for de forskellige Produktionsperioder, naar der tillige skal herske Ligevægt paa Kapitalmarkedet. Man har nemlig ganske simpelt: $l = \frac{10,000 \times 2}{6\frac{2}{3} \times t} = \frac{3000}{t}$. Heraf beregnes nu let nedenstaaende Tabel, der viser, hvor stor Renten

Produktionsperiode (Aar)	Aarsprodukt pr. Arbejder	Arbejdsløn pr. Aar	Aarsgevinst pr. Arbejder	Udbytte i % af anvendt Kapital
t	p	l	$p \div l$	z
1	350	3000	—	—
2	450	1500	—	—
3	530	1000	—	—
4	580	750	—	—
5	620	600	20	1,33
6	650	500	150	10,00
7	670	$428\frac{1}{7}$	$241\frac{3}{7}$	16,10
8	685	375	310	20,67
9	695	$333\frac{1}{3}$	$361\frac{2}{3}$	24,33
10	700	300	400	26,67

maa blive under Forudsætning af de saaledes fundne Lønsatser og under Forudsætning af Ligevægt paa Kapital- og Arbejdsmarkedet.

Böhm-Bawerks Paastand gaar nu ud paa, at der under de givne Forudsætninger kun findes et Ligevægtspunkt, nemlig Rente 10 % og Løn 500. Hvis denne Paastand var rigtig, vilde der unægtelig være leveret Bevis for, at Arbejdernes og Kapitalisternes Interesser ikke var modstridende, og at Ricardos »jernhaarde Lønningslov« altsaa var urigtig. Thi forudsættes det, at 300 er den mindste Sum, en Arbejder maa have i Løn for at ernære sig selv og Familje, saa viser det sig altsaa, at den »naturlige« Løn er 200 højere, medens samtidig Kapitalisten maa nøjes med det beskedne Udbytte af 10 % i Stedet for $26\frac{2}{3}$. Lad os da et Øjeblik forudsætte, at Lønnen havde naaet den af Böhm-Bawerk forudsatte Højde, og lad os stille det Spørgsmaal: hvad skulde hindre en eller anden Kapitalist i at nedsætte Lønnen? Hvis han forsøgsvi sætter Lønnen til $428\frac{4}{7}$, idet han indfører 7-aarig Produktionsperiode, bliver Udbyttet 16,1 %. For at gennemføre denne Ordning behøver Kapitalisten ikke flere Arbejdere end før. Og alligevel forudsætter Böhm-Bawerk, at Konkurrencen fra andre Kapitalisters Side atter vilde bringe Lønnen i Vejret! Men hvorfor dog det? Ingen af de andre Kapitalister har jo Brug for flere end de $6\frac{2}{3}$ Mand, som de netop anvender; thi de kan jo kun faa Brug for flere Folk ved at gennemføre en kortere Produktionsperiode, og dette vil bringe dem Tab. Derimod vil de ikke være længe om at opdage Fordelen ved at forlænge Produktionsperioden

— og Kapitalisterne vil blive ved hermed, til Lønnen bliver 300 og Renten $26\frac{2}{3}\%$.

Det er naturligvis ingen Indvending mod ovenstaaende Udvikling, at da der i den af mig opstillede Tabel er Ligevægt paa ethvert Punkt, vil Lønnen, naar den en Gang er kommet til Ro paa et vist Punkt, ikke kunne gaa ned. Men for Tydeligheds Skyld skal det dog kort paavises, at Kapitalisterne ved positive Forholdsregler meget let kan gennemføre stadige Lønnedsættelser. Sæt at Lønnen til at begynde med er 500, og sæt nu, at en af Kapitalisterne, for at give en Lønnedsættelse tilstrækkeligt Eftertryk, afskediger $\frac{2}{3}$ Mand (saaledes at han beholder 6 tilbage) og samtidig slaar ind paa 7-aarig Produktionsperiode. Lønnen bliver da 476 og Udbyttet $11,6\%$. Gaar alle de $1\frac{1}{2}$ Mill. Kapitalister frem paa samme Maade, faas som Slutresultat: 1 Million Arbejdsløse! At dette maa medføre yderligere Lønnedgang, er klart, og denne Nedgang maa vedvare, indtil den »jernhaarde« Lønsats 300 er naaet.

Det maa naturligvis stadig fastholdes, at ovenstaaende Resultat kun bevarer sin Gyldighed under Forudsætning af den mest fuldstændige frie Konkurrence mellem Arbejderne indbyrdes. Dette er nu netop ogsaa Böhm-Bawerks Forudsætning — selv om han rigtignok ofte synes at glemme, at denne Forudsætning faktisk betyder, at en Lønstigning kun kan fremkomme ved indbyrdes Konkurrence mellem Kapitalisterne, idet den ene overbyder den anden for at drage større Arbejds-kraft til sin Bedrift, end han hidtil har anvendt.

III.

Böhm-Bawerk synes altsaa slet ikke at have faaet Øje paa, at der ligger et Problem i det Spørgsmaal: Hvad vil der ske, hvis Kapitalisten ganske roligt forlænger Produktionsperioden? Derimod behandler Wicksell*) i sin Fremstilling af Böhm-Bawerks Teori dette Spørgsmaal og kommer ad rent [matematisk Vej til ganske samme Resultat, som jeg ovenfor har søgt at fremstille mere populært: enhver Forlængelse af Produktionsperioden maa medføre forøget Udbytte for Kapitalisten. Men Wicksell mener mærkelig nok, at dette Resultat kun kan naas, naar Kapitalisterne slutter sig sammen om at nedsætte Lønnen over hele Linjen paa en Gang. Som ovenfor vist er denne Antagelse ganske unødvendig, idet hver enkelt Kapitalist kan forlænge den af ham anvendte Produktionsperiode, uden at han derved kommer til at konkurrere med de andre Kapitalister om den forhaandenværende Arbejdskraft.**)

Ved at opstille den ovenanførte Tabel er der da kun opnaaet følgende: Naar vi under de givne Forudsætninger kender Lønnen, kan Renten beregnes, og omvendt. Men dette betyder i Virkeligheden ikke noget videre stort Fremskridt udover den gamle »Lønningsfondsteori«. Det nye, som Böhm-Bawerk mente at have fundet, nemlig at der findes et naturligt Lige-

*) Über Wert, Kapital und Rente. Jena 1893. S. 104—5.

**) At Wicksell begaar en Tankefejl paa dette Punkt, ses ogsaa klart af hans Bemærkning S. 108 f. o. Naar Lønnen falder, forudsættes det her, at Kapitalisterne anvender den overskydende Kapital til at overbyde hverandre med Hensyn til Løntilbud. Men hvorfor skulde de ikke i Stedet anvende den overskydende Kapital til at forlænge Produktionsperioden, da de dog herved vil opnaa et højere Udbytte?

vægtspunkt ved en højere Løn end den »jernhaarde« Lønsats 300, er det derimod ikke lykkedes ham at bevise. Hvad Böhm-Bawerk antager for et Ligevægtspunkt, er nemlig ganske simpelt det Maksimalpunkt, hvorover Lønnen under ingen Omstændigheder kan naa (og samtidig naturligvis det Minimalpunkt, hvorunder Renten ej kan falde). Dette vil sige: selv om vi antager de for Arbejderne aller gunstigste Omstændigheder (stærke Fagforeninger overfor uorganiserede Arbejdsgivere) vil Arbejdslønnen dog ikke kunne naa over dette Punkt.*) Dette fremgaar klart af den foran anførte Tabel. Sætter vi, at det lykkes Fagforeningerne at fremtvinge Lønnen 600, vil det i saa Tilfælde kunne betale sig for Kapitalisterne at nedsætte Arbejdertallet til 4,16 i 8-aarig Periode, hvilket giver et Udbytte af 3,54 %**) i Stedet for $1\frac{1}{3}$ %. Da der imidlertid herved bliver ialt $3\frac{3}{4}$ Millioner Mand arbejdsløse, vil Fagforeningen umuligt ret længe kunne opretholde denne Løn. I al Almindelighed gælder det, at naar Lønnen stiger til en saadan Højde, at det for hver enkelt Arbejdsgiver kan betale sig at nøjes med et færre Antal Arbejdere i en længere Produktionsperiode, da er Grænsen for Lønstigning naaet. Det er imidlertid klart, at dette Maksimum for Lønnen kun vil have Gyldighed i et Samfund, hvor Kapitalen er i privat Besiddelse. I den »socialistiske Stat« vil der teoretisk set ikke være anden Grænse for Lønnens Højde end det fulde Produktionsudbytte.

I al Almindelighed har man til Bestemmelse af,

*) Her bortses fra det Tilfælde, at Arbejderne ved Understøttelse til Arbejdsløse indskrænker Udbudet, hvorved Lønnen eventuelt kan presses noget op over det her omtalte Maksimum.

**) $(685 \div 600) 4,16 = 3,54$, hvilket er Gevinsten pr. 10,000.

om Minimum for Rente og Maksimum for Løn er naaet, blot at undersøge følgende Forhold: $(p_n \div l) a_n < (p_{n+1} \div l) a_{n+1}$. Eller i det givne Tilfælde: $(620 \div 600) 6\frac{2}{3} < (650 \div 600) a_{n+1}$. Til Bestemmelse af a_{n+1} har man $a_{n+1} = \frac{10,000 \times 2}{600 \cdot 6} = 5,55$.

Da nu den første Størrelse er mindre end den anden, er det klart, at Kapitalisten vil foretrække en Nedsættelse af Arbejdertallet, og hermed er bevist, at Lønnen ikke kan naa 600. Derimod er der teoretisk intet til Hinder for, at Lønnen kan naa 500, hvilket ses af følgende Forhold: $(650 \div 500) 6\frac{2}{3} > (670 \div 500) a_{n+1}$ og $a_{n+1} = \frac{10,000 \times 2}{500 \times 7} = 5,71$.*) En Udregning viser nemlig, at man i førstnævnte Tilfælde opnaar et Udbytte af 10 %, i sidstnævnte derimod kun af 9,7 %.

Det er forøvrigt klart, at denne teoretiske Maksimalgrænse for Lønnen aldrig kan naas i det virkelige Liv. Thi en stærk Organisation af Arbejderne vil dog altid medføre nogen Organisation blandt Arbejdsgiverne, og allerede hermed er det givet, at det antagne Lønmaximum ej kan opnaas.

Wicksell udtaler S. 102, at højere Løn maa medføre længere Produktionsperiode, og dette er aabenbart ogsaa Böhm-Bawerks Mening. Men dette Resultat strider mod den af mig opstillede Tabel, og Grunden hertil er ganske simpelt den, at min Tabel (ligesom Böhm-Bawerks) er udarbejdet under den Forudsætning,

*) De ovenfor antydede Beregninger er ikke nøjagtige, fordi der ikke regnes med kontinuert varierende Størrelser. Den almindelige matematiske Løsning af Problemet er givet hos Wicksell S. 96 ff.

at saavel Samfundskapitalen som det samlede Arbejdertal er konstant. Under denne Forudsætning kan Lønnen naturligvis kun stige, naar Produktionsperioden forkortes. Samtidig maa Renten falde, og det ses af Tabellen, at Kapitalisternes Udbytte gaar ned med et større Beløb end det, hvormed Arbejdslønnen stiger, hvilket vil sige, at Samfundet som Helhed lider et Tab. Heraf fremgaar det, at rent teoretisk set maa »Klassekampen« ogsaa ud fra Böhm-Bawerks Teori medføre et Tab for Samfundet, medens der (set fra den rene Teoris Standpunkt) kun i den »socialistiske Stat« kan opnaas den Harmoni, som bevirker det for Samfundet som Helhed bedste økonomiske Resultat.

Ved Hjælp af nedenstaaende Tabel kan det let undersøges, hvilken Indflydelse det vil have paa Rente og Løn, naar Samfundskapitalen varierer, medens

Produktionsperiode	Aarsprodukt pr. Arbejder	Samfundskapital pr. Arbejder								
		800			1500			2400		
		Arbejdsløn	Aarsgevinst pr. Arbejder	Udbytte i % af anvendt Kapital	Arbejdsløn	Aarsgevinst pr. Arbejder	Udbytte i % af anvendt Kapital	Arbejdsløn	Aarsgevinst pr. Arbejder	Udbytte i % af anvendt Kapital
<i>t</i>	<i>p</i>	<i>l</i>	$p \div l$	<i>z</i>	<i>l</i>	$p \div l$	<i>z</i>	<i>l</i>	$p \div l$	<i>z</i>
1	350	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	450	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	530	533	—	—	—	—	—	—	—	—
4	580	400	180	22,5	750	—	—	—	—	—
5	620	320	300	37,5	600	20	1,3	—	—	—
6	650	267	383	48,6	500	150	10,6	800	—	—
7	670	—	—	—	429	241	16,1	686	—	—
8	685	—	—	—	375	310	20,7	600	85	3,5
9	695	—	—	—	333	362	24,3	533	162	6,7
10	700	—	—	—	300	400	26,7	480	220	9,2

Arbejdertallet holder sig konstant. Resultatet er givet for en Samfundskapital paa henholdsvis 8000, 15000 og 24000 Mill., hvilket altsaa giver en Kapital af henholdsvis 800, 1500 og 2400 pr. Arbejder. Princippet i Tabelopstillingen er forøvrigt det samme som i den foregaaende Tabel. Om den i hvert Tilfælde anførte laveste Rentefod virkelig er et Minimum, undersøges som foran vist, og man kommer da til det Resultat, at Minimalrenten er henholdsvis $22\frac{1}{2}$, 10 og $3\frac{1}{2}$ %, medens Maksimallønnen udgør 400, 500 og 600.

I al Almindelighed gælder det, at jo større Kapitalen bliver i Forhold til Arbejdertallet, jo større kan Lønnen blive; men det ses ogsaa, at denne mulige Stigning dog langt fra holder Skridt med Kapitalforøgelsen. Naar Kapitalen vokser til det 3-dobbelte, stiger Arbejdslønnen kun med 50 %. Endvidere ses det, at Kapitalisternes Udbytte gaar ned ikke alene relativt (i Forhold til anvendt Kapital) men ogsaa absolut, nemlig fra 180 til 85 pr. Arbejder (og Antallet af Arbejdere er jo konstant). Dette tyder paa, at det vil være ganske umuligt for Arbejderne i Praksis at drage den fulde Fordel af Muligheden for højere Løn. Er der dannet saa stærke Fagforeninger, at de kan fremtvinge Maksimallønnen, ses det jo let, at Kapitalisterne som Klasse aldeles ingen Fordel vilde have af at forøge Samfundskapitalen. Tvertimod vil Kapitalistklassen faktisk være interesseret i, at den produktive Kapital ikke forøges.

Böhm-Bawerk undersøger ogsaa dette Spørgsmaal, men kommer, paa Grund af den fejlagtige Maade, hvorpaa han gennemfører sine Tabeleksempler, til endnu grellere Resultater end ovenfor anført. Efter Böhm-Bawerks

Mening skulde jo nemlig den Rentefod, som af mig opfattes som et Minimum, der ej kan naas, være det Ligevægtspunkt, der af sig selv vil indtræde. Böhm-Bawerk undersøger nu (se hans Bog S. 422), hvorledes Rente og Løn stiller sig, naar Samfundskapitalen udgør henholdsvis 10,000, 15,000 og 24,000 Millioner. Resultatet skulde blive en Rentefod af henholdsvis 19,1 %, 10 % og 3,5 %. Det samlede Udbytte for Kapitalistklassen som Helhed er da henholdsvis 1910, 1500 og 840 Millioner. Hvis Kapitalisterne var i Besiddelse af en samlet Kapital paa 24,000 Millioner, kunde de altsaa forøge deres Aarsindtægt til over det dobbelte ved straks at ødelægge de 14,000 Millioner af denne Kapital! Böhm-Bawerk bliver desværre ikke selv opmærksom paa dette for det »kapitalistiske Samfund« ret kompromitterende Resultat. Var Böhm-Bawerk bleven opmærksom herpaa, vilde han antagelig have opdaget, at saa galt, som det efter hans egen Teori skulde staa til med Forsvaret for det »kapitalistiske Samfund«, er det nu heller ikke. Han vilde da maaske tillige have opdaget de to Hovedfejl, han i denne Sammenhæng begaar. For det første den ovenfor udførligt behandlede, at Maksimalrenten forveksles med den »naturlige« eller »nødvendige« Rentefod. For det andet den Fejl, at Udbyttet alene antages at være afhængig af Produktionsperiodens Længde, medens det dog selvfølgelig ogsaa er afhængig af den anvendte Kapitals Størrelse i Forhold til Arbejdertallet. Hertil skal jeg senere vende tilbage.

Selv om nu Böhm-Bawerk ved at begaa disse Fejl kommer til at fremstille »Kapitalistsamfundet« i et endnu daarligere Lys, end det faktisk fortjener, saa staar dog den Sætning fast: at Kapitalistklassen som Helhed altid

maa være interesseret i et saa stort uproduktivt Kapitalforbrug som vel muligt. Derfor vil Kapitalistklassen have den største Interesse i, at den aarlige »Kapitalopsparing« anvendes f. Eks. til en Forøgelse af den uproduktive Del af Statsgælden; thi herved undgaas det, at Udbyttet af den produktive Kapital trykkes. Den nøje Sammenhæng mellem Kapitalisme og Militarisme forstaas let ud fra denne Betragtning.

IV.

En af Aarsagerne til, at de af Böhm-Bawerk opstillede Tabeleksempler snarere bliver vildledende end vejledende, maa vistnok søges i den Omstændighed, at der ikke nærmere gøres Rede for, hvad der skal forstaas ved Begrebet Produktionsperiode. Hvor uklart dette Begreb er, fremgaar f. Eks. af, at Böhm-Bawerk hævder, at Udviklingen gaar i Retning af stadig længere Produktionsomveje, og herved skal det da forklares, at der bliver Brug for stadig større Kapitalanvendelse. Denne Udviklingsgang strider ganske vist mod de almindeligste Erfaringer fra det praktiske Liv, og Böhm-Bawerk naar da ogsaa kun til dette Resultat derved, at den Tid, der medgaar til Fremstillingen af de Maskiner o. s. v., der bruges i den paagældende Industri, regnes med i Varernes Produktionsperiode. Ført ud i sin Konsekvens maa denne Tankegang ende med, at enhver Vares Produktionsperiode er af uendelig Længde, men ganske bortset herfra ses det let, at »Produktionsperiode« her opfattes som et rent teknisk Begreb. Men opfattet paa denne Maade bliver Produktionsperiodens større eller mindre Længde i Virkeligheden ganske uden Be-

tydning for Renteproblemet. Hvad der kan have Betydning, er derimod den Tid, der hengaar fra det Øjeblik, en Kapital indskydes i Produktionens Tjeneste, indtil det Øjeblik, da denne Kapital atter kan frigøres. Undertiden synes det ogsaa, som om Böhm-Bawerk nærmest tænker paa Produktionsperiode i den sidst omtalte Betydning, men forøvrigt undgaar man alle Vanskeligheder, naar man blot konsekvent fastholder Forudsætningen om, at det økonomiske Samfund, som vi betragter, er stationært, thi i saa Tilfælde kan Produktionsperioden (ligeegyldigt om man definerer dette Begreb paa den ene eller den anden Maade) betragtes som uendelig lille. Lad os nemlig forestille os Samfundets økonomiske Liv i Form af en Række Maskiner, i hvis ene Ende der hvert Øjeblik fyldes nyt Raastof, medens der fra den anden Ende i hvert givet Øjeblik afkastes færdige Varer; hver Kapitalist ejer sin Maskine, og disse er indrettet saaledes, at de fornys kontinuerligt, medens de er i Gang, og saaledes, at de fornys fuldstændigt i samme Tidsrum, som Raastoffet bruger for at gennemløbe Maskinen. Er nu alle disse Maskiner i fuld Drift, og skal der ingen som helst Forandringer foretages af Hensyn til Fremtiden, da vil man let forstaa, at det er ganske ligeegyldigt for Renteproblemet, om Produktionsperioden er lang eller kort, d. v. s. om Raastofferne bruger en Maaned eller maaske et Aar eller to om at gennemløbe den paagældende Maskine. Hvad det kommer an paa ved Beregningen af den Rente, der tilfalder den enkelte Kapitalist, er derimod aabenbart, dels hvor meget Arbejde det har kostet at fremstille netop hans Maskine, dels hvor meget Raastof der samtidig findes

under Bearbejdelse i denne Maskine. Det, der spørges om, er med andre Ord: Hvor stor er den samlede Kapital, som hver af Kapitalisterne anvender?

Det vilde imidlertid være urigtigt, om man sammen med det uklare Begreb »Produktionsperiode« vilde bortkaste den Kerne af Sandhed, der dog til syvende og sidst ligger til Grund for Böhm-Bawerks Teorier. Der bliver nemlig god Mening i det hele, naar man overalt i Böhm-Bawerks Formler og Tabeller ombytter Udtrykket »Produktionsperiode« med »Forholdet mellem variabel*) og konstant*) Kapital«. Man vil herved, naar man gaar ud fra den samme Produktivitetsskala, som er forudsat i de ovenfor anførte Eksempler, naa til ganske samme Formler som Böhm-Bawerk og Wicksell, men man opnaar samtidig, at man intet Øjeblik kan bringe sig selv eller andre i Vildrede med, hvad de fundne Formler og Tabeller i Virkeligheden betyder.

I Ligningen $p = l \left(1 + \frac{z \cdot t}{2}\right)$, der danner Grundlaget for de af Böhm-Bawerk opstillede Tabeller, forudsættes det, at man kender Produktivitetsskalaen, det vil sige p 's Afhængighed af t (altsaa $p = f(t)$). Det gælder da blot om at vise, at man ved i Stedet for t at sætte $c:v$ (Forholdet mellem konstant og variabel Kapital) kommer til akkurat samme Formel. Det ses let, at naar der anvendes 1-aarig Produktionsperiode, maa hele Samfundskapitalen eksi-

*) Disse Udtryk taget i Marx' Betydning: variabel Kapital (v) = den Del af Kapitalen, som anvendes til Udbetaling af Lønninger; konstant Kapital (c) = den øvrige Del af den i Produktionen anvendte Kapital.

stere som variabel Kapital; ved 2-aarig Periode skal derimod kun Halvdelen være variabel, medens den anden Halvdel maa være konstant Kapital, d. v. s. den anvendes til at afkøbe det halvfærdige Produkt fra foregaaende Aars Producenter. Ved 3-Aars Periode anvendes $\frac{2}{3}$ af Kapitalen som konstant Kapital o. s. v. Vi har altsaa $c_1 : v_1 = 0$; $c_2 : v_2 = 1$; $c_3 : v_3 = 2$ o. s. v. Der er ikke herved forandret andet ved Böhm-Bawerks Forudsætninger, end at de er bragt lidt nærmere i Forbindelse med det virkelige Liv. Thi det, der her foregaar, er jo netop, at den ene Producent stadig afkøber andre Producenter de ufærdige Produkter (hvorunder i videste Forstand ogsaa Maskiner, Raastoffer o. s. v.), medens Böhm-Bawerk stadig forudsætter, at enhver Producent selv forfærdiger sine Varer (ogsaa de til disses Fremstilling nødvendige Maskiner, Raastoffer o. s. v.) fra Begyndelsen til Enden.

Den foran anførte Ligning faar nu følgende Form:

$$p = l \left(1 + \frac{z}{2} (1 + t) \right).$$

Thi det ses let, at til $t = 1, 2, 3 \dots$ i Böhm-Bawerks Tabeller svarer her $t = c : v = 0, 1, 2 \dots$ hvorefter ovenstaaende Ligning ganske falder sammen med den, der danner Grundlaget for Böhm-Bawerks Tabeller.

Havde Böhm-Bawerk og Wicksell benyttet sig af Formlen $p = f(c : v)$ i Stedet for $p = f(t)$, da ville de umulig kunne have begaaet den Fejl at tro, at de i denne Formel havde fundet den fuldstændige Løsning af Kapitalrentens Problem. Thi det vilde da straks være faldet dem i Øjnene, at p dog i langt højere Grad maa antages at være en Funktion af den pr. Arbejder

anvendte Kapital*) end af denne Kapitals Sammensætning i en konstant og en variabel Del. Efter det udviklede ses det jo let, at Böhm-Bawerks Teori i Virkeligheden gaar ud paa, at »Produktivitetsskalaen« (p 's Afhængighed af t) er den samme, uanset om den pr. Arbejder anvendte Kapital er stor eller lille. I denne fejlagtige Antagelse maa man søge den anden Grund til det ovenfor (S. 336) omtalte mærkelige Resultat af Böhm-Bawerks Tabeller: at det skulde kunne betale sig for Kapitalisterne at ødelægge det meste af deres Kapital!

V.

En foreløbig Forklaring paa, at Kapitalrenten nødvendigvis maa eksistere i det nuværende »kapitalistiske« Samfund, finder man let ved at drage en Parallel med Forholdene i en tænkt »socialistisk Stat«, hvorved i denne Sammenhæng blot forstaas et Samfund, hvor al Kapital er i Samfundets Besiddelse. I en saadan Stat maa Renten være 0, fordi hele Udbyttet af Produktionen i hvert givet Øjeblik kan udbetales fuldtud som Arbejdsløn. (Det forudsættes jo nemlig stadigt, at Samfundet er stationært, saaledes at det er unødvendigt af Hensyn til Fremtiden at danne ny Kapital). I det

*) Det fremhæves ofte med særlig Forkærlighed fra »borgerlige« Økonomers Side, at Produktionsudbyttet til en vis Grad stiger med forhøjet Arbejdsløn (eller forkortet Arbejdstid), og denne utvivlsomme Kendsgerning stemmer ganske med den her opstillede Sætning, at Produktiviteten stiger med forøget Kapitalanvendelse. Derimod strider den nævnte Kendsgerning bestemt mod Böhm-Bawerks Skala; thi forhøjet Løn maa, alt andet lige, betyde kortere Produktionsperiode og altsaa aftagende Produktivitet.

kapitalistiske Samfund er Forholdet derimod et ganske andet; her kan og vil de private Indehavere af Kapitalen ganske naturligt forlange en vis Del af det samlede Produktionsudbytte som særskilt Vederlag for at stille deres Kapital til Raadighed for Produktionen. Ud fra denne Betragtning er det ikke vanskeligt at faa Øje paa, at Kapitalrenten i sit inderste Væsen maa betragtes som en Art Beskatning eller »Udbytning«, som Kapitalisterne kan foretage som Følge af deres økonomiske Magtstilling. Denne Magtstilling beror atter derpaa, at saaledes som Formuefordelingen nu en Gang er (og altid maa være i ethvert kapitalistisk Samfund), er Besiddelse af Kapital faktisk et Monopol. Hvis man kunde tænke sig, at dette ikke var Tilfældet, men at Kapitalen var ligelig fordelt mellem alle Producenter, idet der til alle Arter af Produktion forudsættes at være Brug for nøjagtig samme Kapitalbeløb pr. Arbejder, da vilde Kapitalrenten ogsaa i dette Tilfælde blive 0. Ud fra denne Tankegang forstaar man ogsaa, hvilken Betydning Kapitalens mer eller mindre ulige Fordeling har for Kapitalrentens Højde; den vilde rent teoretisk set naa Maksimum, naar al Kapital var samlet paa en enkelt Haand, thi i saa Tilfælde vilde Monopolet være absolut. Dette sidste Problem behandles slet ikke af Böhm-Bawerk, idet han stadig forudsætter Samfundskapitalen ligelig fordelt blandt et forholdsvis stort Antal Kapitalister, mellem hvilke der hersker fuldstændig fri Konkurrence.

I det følgende vil jeg ganske kort forsøge at antyde den Vej, jeg antager, man maa gaa for at naa til en dybere Forstaaelse af Kapitalrentens Natur.

Al Kapitalrente er enten en Differentialrente eller en Monopolrente. I begge Tilfælde er Kapitalrenten en »Udbytning«, nemlig i første Tilfælde af de i den paagældende Virksomhed beskæftigede Arbejdere, i sidste Tilfælde dels af disse, dels af hele det Publikum, som køber de paagældende Varer.

Denne Sætning forekommer mig at være en simpel Konsekvens af følgende Tankerække:

I et Samfund, hvor der i alle Produktionsgrene arbejdes med omtrent samme Kapital pr. Arbejder, og hvor denne Kapital tillige er saa ringe, at enhver kan forudsættes at kunne forskaffe sig den til det Tidspunkt, da han er saaledes udlært, at han kan nedsætte sig som selvstændig Producent, — i et saadant Samfund vil der ingen Kapitalrente eksistere. Med mindre man da vil opfatte den Forskel i Produktionsudbytte, som maa findes mellem dette Samfund og et andet Samfund, der arbejder ganske uden Kapital, som et Udtryk for Kapitalrenten. I saa Tilfælde findes der unægtelig en »Kapitalrente«; og det oven i Købet af en saadan Størrelse, at næsten hele det Udbytte, som naas i det førstnævnte Samfund, maatte betegnes med dette Navn! Men en saadan Opfattelse af Begrebet Rente forkastes nu fra alle Sider, og særlig Böhm-Bawerk har indlagt sig Fortjeneste ved udførligt at paavise, at en saadan Definition af Rentebegrebet aldeles ikke dækker det, man i det kapitalistiske Samfund forstaar ved Rente.

Forudsættes nu videre, at der opstaar en ny Industri, der fordrer betydelig større Kapitalanvendelse end ellers normalt, da vil der kun være et ganske lille Mindretal, som er i Besiddelse af saa stor Kapital, at de kan slaa ind paa denne nye Industri. Hvorledes

dette Mindretal er kommet i Besiddelse af den større Kapital, er os her ligegyldigt; vi kan antage, at det er sket ved simpelt Rov fra en Del andre Samfundsmedlemmer, og da disse nu er udelukket fra selv at producere, maa de søge Arbejde hos det lille Mindretal af Kapitalister. Hvis nu Kapitalisterne til at begynde med er saa liberale, at de ikke benytter sig af deres Arbejderes Nødstilstand, men giver dem det samme i Løn, som de før tjente som selvstændige Producenter, saa kan der ikke tales om en særlig Udbytning af disse Arbejdere. Derimod ses det let, at der kan finde en Udbytning (maaske bedre: Beskatning) Sted af alle de Samfundsmedlemmer, der ikke tilhører den lille Kapitalistgruppe, idet Priserne nemlig kan sættes op over de direkte Udgifter ved Produktionen. Dette kan gøres, fordi der jo efter vor Forudsætning faktisk er Tale om et Monopol. Men den nye Kapitalistklasse vil naturligvis ikke i Længden nøjes med denne Udbytning; de vil hurtigt ved Lønreduktion indtage en Del af Arbejdernes Løn under Kapitalrenten, og heri maa Arbejderne finde sig, fordi de efter vor Forudsætning er afskaaret fra at producere selv.

Differentialrenten opstaar derimod paa følgende Maade: I en eller anden Industrigren viser det sig, at man ved at indføre visse Forbedringer kan opnaa et betydeligt større Udbytte end normalt; saadanne Forbedringer vil ganske vist som Regel kræve forøget Kapitalanvendelse, men herfra kan vi foreløbig se bort. Saalænge Forbedringen kun er indført i en enkelt Bedrift, vil Prisen paa de paagældende Produkter endnu være bestemt af det store Flertal af Bedrifter, der arbejder paa gammeldags Maner. Hvis der i det paa-

gældende Fag udelukkende arbejdes af selvstændige Producenter uden fremmed Medhjælp, vil den, der har indført Forbedringen, blot opnaa en højere Arbejdsløn end de andre. Anvendes derimod fremmede Arbejdere, vil der naturligvis intet Overskud blive, saafremt hver af disse skal have det fulde Udbytte af deres Arbejde, som jo nu er mere produktivt end før. Overskuddet (Differentialrenten) kan netop kun opstaa derved, at Arbejderne ikke faar det fulde Udbytte; og saaledes maa det gaa under Forudsætning af fri Konkurrence, fordi Lønnen i saa Tilfælde maa tendere mod at blive ens i alle Bedrifter. Som man ser, er der her kun Tale om en Udbytning af den paagældende Bedrifts Arbejdere. En Udbytning af Publikum i Almindelighed kan derimod ikke finde Sted, fordi Differentialrenten er uden Indflydelse paa Varepriserne.

Kan der nu fra det virkelige Liv findes Tilknytningspunkter til det ovenfor udviklede? Jeg tror ikke dette vilde være vanskeligt, men indenfor dette Tidsskrifts Rammer kan der naturligvis ikke være Tale om nogen udførlig Dokumentation. Jeg maa indskrænke mig til et Par Antydninger.

Rent skematisk kan Udviklingsgangen indenfor de fleste Industriegrene fremstilles saaledes:

Første Fase: Det gamle Haandværk. Der er her i Begyndelsen ikke Tale om en Udbytning af Arbejderne, hvorimod der hurtigt viser sig en Tendens til at beskatte Publikum ved at skabe Monopoler. Men bortset fra retlige Monopoler kan dette som Regel kun opnaas i Fag, hvor der kræves en saa betydelig Kapital, at Tilgangen til Faget faktisk er stærkt begrænset.

Hvor man i ældre Tid støder paa Rentefænomenet i Industrien, er det derfor næsten altid Monopolrenter, det drejer sig om.

Anden Fase. Med den opvoksende Storindustri og Haandværkets begyndende Opløsning kommer nu Differentialrenten til. De første Producenter, der opnaar denne Differentialrente, vil naturligvis være interesseret i, at Priserne saa længe som muligt bestemmes af de gammeldags Producenter. Flere og flere af disse vil blive nødsaget til at indføre de nye Metoder. Endelig vil Konkurrencen mellem de mere fremskredne Producenter tvinge enhver af disse til stadige Udvidelser.

Tredje Fase. Den her skildrede Udvikling maa ende med almindelig Prisnedgang, der vil tvinge de sidste af de gammeldags Producenter, der ikke har kunnet skaffe Kapital til at følge med Tiden, ganske ud af Markedet. Der følger nu en Tid med vild Konkurrence mellem de Producenter, der er fulgt med Tiden. Varepriserne er stadig synkende. Men da den Kapital, der forudsættes nødvendig for at drive Produktionen paa den her forudsatte Basis, dog endnu ikke er saa stor, at den i højere Grad faar Karakteren af et Monopol, bliver Resultatet, at Kapitalrenten for en Tid ganske forsvinder i den paagældende Industri.

Fjerde Fase. Flertallet af de middelstore kapitalistisk drevne Bedrifter forsvinder. Enkelte særlig kapitalkraftige Firmaer bliver tilbage. Den Kapital, der nu er nødvendig for at sætte nye Foretagender i Gang, bliver saa stor, at der opstaar et faktisk Monopol — og følgelig vil Bedrifterne i Industrien atter kunne give Kapitalrente.

I al Almindelighed er Udviklingen altsaa den:

Differentialrenten er et Gennemgangsled, hvorefter vi atter naar tilbage til det oprindelige Grundlag for Kapitalrenten, nemlig Monopolet. *)

I det stationære »socialistiske Samfund« vilde Kapitalrenten kun kunne tænkes at eksistere som en Differentialrente, nemlig for saa vidt der vedblivende indenfor samme Fag blev produceret efter forskellige Produktivitetsskalaer; da imidlertid al Kapital tilhører Samfundet, vilde disse Forskelligheder efterhaanden udlignes. Derimod vilde Monopolrenterne ganske forsvinde. Dette kan tænkes at ske paa følgende Maade: Der vilde ved den »socialistiske Stats« pludselige Indførelse straks blive en stærk Tilstrømning af Arbejdere til de In-

*) Den her givne skematiserede Udvikling undergaar naturligvis i det virkelige Liv mange Modifikationer, og navnlig vil det selvfølgelig være umuligt at drage skarpe Skillelinjer mellem de enkelte Faser i Udviklingen. I Øjeblikket er der maaske ikke nogen Industri her i Landet, der bedre kan tjene som Illustration til den tredje Fase end Skotøjsindustrien. Den ene lille Fabrik opstaar efter den anden; men de fleste af dem forsvinder meget hurtigt igen. Faget befinder sig nemlig i Fasens Slutning. Endnu for en halv Snes Aar siden kunde der uden al for stor Kapital startes levedygtige Fabrikker; da var Differentialrenten endnu stor, idet Haandarbejdet havde den overvejende Indflydelse paa Priserne. Nu nærmer vi os det Punkt, hvor der fordres stor Kapital for at kunne starte en levedygtig Skotøjsfabrik — da vil der atter blive rolige Forhold i Faget, og Udbyttet vil atter stige.

Eksempler paa Industrier, der allerede er naaet ind i fjerde Fase, har vi i Spritfabrikker, Bayersk-Øl-Bryggerier osv. Og som Eksempel paa Fag i første Fase kan nævnes Barberfaget — eller maaske endnu bedre: Syersken der arbejder i Hjemmet med egen Maskine; hun maa teknisk set betragtes som en selvstændig Producent, der arbejder med en vis Kapital; men da denne Kapital fordres af alle, der overhovedet vil arbejde i Faget, giver den ingen Rente, eller rettere: den giver en negativ Rente, idet saadanne Syersker er daarligere stillet end dem, der uden nogen som helst egen Kapital arbejder paa de store Systuer.

dustrier, der arbejder med meget stor Kapital pr. Arbejder; thi her maatte Arbejdslønnen jo blive højere end andre Steder, naar det fulde Udbytte skulde udbetales som Arbejdsløn. Følgen heraf maatte blive en Prisnedsættelse paa de Varer, der fremstilles i de mest »kapitalistiske« Industrier, indtil Udbyttet bliver saa ringe, at Arbejdslønnen bliver den gængse. (Heraf ses det ganske klart, at der i saadanne Industrier ikke i det nuværende Samfund er Tale alene om en Udbytning af Industriens egne Arbejdere; thi disse vilde jo ikke ved Indførelse af den »socialistiske Stat« naa det fulde Udbytte af deres Arbejde, hvis man herved vil forstaa disse Bedrifters nuværende Udbytte divideret med Arbejdernes Antal). Til Gengæld vil Værdien af personlige Tjenesteydelser samt af Varer, der frembringes næsten uden Kapitalanvendelse, stige stærkt i Værdi. Resultatet vil med andre Ord blive, at alle Arbejdere faar lige Andel i det Udbytte, der naas ved den gennemsnitlige Produktivitetsskala, uden Hensyn til om de arbejder i Industrier, hvor Arbejdets Produktivitet er større eller mindre. Det samme gælder forøvrigt til en vis Grad allerede i det kapitalistiske Samfund, fordi det aldrig lykkes Kapitalisterne at tage hele Udbyttet ved Arbejdets stigende Produktivitet. I Amerika, hvor den gennemsnitlige Produktivitetsskala er højere end i Evropa, er Arbejdslønnen højere ogsaa for Barbere o. s. v., skønt de arbejder i et Fag, hvor Arbejdets Produktivitet er den samme som i Evropa.

VI.

Kapitalrenteproblemet er i Virkeligheden af dobbelt Natur. Det er to helt forskellige Spørgsmaal der skal klares

a) Hvori ligger det, at Bedrifter, i hvilke der anvendes en større Kapital, end der staar til Raadighed for alle og enhver, afkaster et Overskud? Det er dette Problem Böhm-Bawerk undersøger, og kun dette Problem er behandlet i det foregaaende. Dette Overskud betegner vi som »Produktionsrente«.

b) Hvori ligger det, at man kan erholde Rente af Penge, man laaner ud til andre? Saadanne Udlaan kan dels anvendes til produktive Formaal, dels til Forbrug og dels som Betaling for Retten til at nyde en vis aarlig genkommende Indtægt (f. Eks. Renten af Statslaan, der er anvendt til uproduktive Foretagender). Hvad enten Udlaanene anvendes paa den ene eller den anden Maade, maa Renten af dem være lige høj. Vi vil betegne denne Rente som »Udlaansrente«, og det er den, der menes, naar der tales om at Markedsrenten er $3\frac{1}{2}$ eller 4 %.

Der er ingen absolut Sammenhæng mellem Produktionsrente og Udlaansrente. I moderne Samfund er det ganske vist givet, at Udlaansrenten gennemsnitlig maa være lavere end Produktionsrenten. Men denne Sætning, som de fleste Økonomer gerne vil gøre almengyldig, har ikke altid holdt Stik. Udlaansrenten er jo nemlig ikke alene afhængig af Produktionsrenten, men ogsaa af Laan til Forbrug eller til Indkøb af Aarsrenter, og i et Samfund, hvor disse Arter af Laan spiller Hovedrollen, kan det meget vel tænkes, at Udlaansrenten bliver højere end Produktionsrenten. Dette Forhold findes der mange Eksempler paa i mere primitive Samfund, og som Følge heraf kan der som Regel ikke blive Tale om Udlaan til produktive Formaal; tværtimod gaar Bevægelsen ofte den modsatte

Vej: Producenterne foretrækker at laane eventuelle Overskud ud til rent uproduktive Formaal, fremfor at anvende dem til Udvidelse af egen Bedrift.

Nu om Stunder kompliceres Forholdet derved, at al Produktionsrente har en Tendens til at antage Form af Udlaansrente. Det, der sker ved Dannelsen af Aktieselskaber, er netop, at Monopolrenter og Differentialrenter kapitaliseres efter den almindelige Rentefod, og da selve Aktierne endvidere er underkastet Kurssvingninger, opnaas det paa denne Maade, at Monopol- og Differentialrenterne tilsyneladende bliver afhængige af Udlaansrenten.

Sammenblanding af Produktionsrente og Udlaansrente viser sig særlig forvirrende, hvor det drejer sig om Jordrentens Indflydelse paa og Forhold til Kapitalrenten. Wicksell hævder saaledes, at Jordrentens Eksistens maa medføre lavere Kapitalrente. Dette er ogsaa umiddelbart indlysende, naar det drejer sig om Produktionsrenten; thi det er klart, at det Beløb, Jord ejeren er i Stand til paa Forhaand at tage som sin Part af det samlede Produktionsudbytte, maa trækkes fra i Kapitalistens Overskud (idet Arbejdslønnen forudsættes at være saa lav, at der intet kan tages herfra). Ganske modsat forholder det sig med Udlaansrenten; denne maa selvfølgelig stille sig desto højere, jo større Rolle Jordrenten spiller i Samfundet. Thi paa Markedet for Udlaan af Kapital konkurrerer den kapitaliserede Jordrente med Produktionskapitalen om at erholde Laan, og dette maa medføre en stigende Tendens.

Spørges der nu om de Momenter, der er bestemmende for Udlaansrenten, saa forekommer det mig, at Böhm-Bawerks Teori, (at det er Forholdet mellem

Værdien af Nutids- og Fremtidsgoder, der er bestemmende for Renten), her er langt mere paa sin Plads, end hvor det drejer sig om Forklaring af Produktionsrenten. Ved Bestemmelse af Udlaansrenten maa det jo nemlig være et Moment af stor Betydning, om der finder en større eller mindre aarlig Opsparing Sted. Og naar det overvejes, om man af sin Aars-indtægt skal opspare et større eller mindre Beløb, saa ses det let, at der her netop foretages en Vurdering af Fremtidsgoder i Forhold til Nutidsgoder. Paa en vis Maade bliver altsaa Seniors Opfattelse af Renten som en »Præmie paa Opsparing« berettiget. »Opsparingsteorien« tager aabenbart netop sit Udgangspunkt fra en Betragtning af Udlaansrenten.

Mod denne Opsparingsteori er det imidlertid gjort gældende, at der ved en Forøgelse af Samfundskapitalen slet ikke er Tale om en »Opsparing«, men derimod om en Forandring i Produktionens Retning (Overgang fra Produktion af Forbrugsgoder til Produktion af Kapitalgoder). Dette er naturligvis rigtigt, for saa vidt det drejer sig om en reel Forøgelse af den Kapital, der anvendes i Produktionens Tjeneste. Men Indvendingen rammer alligevel ikke, fordi Sagen her ses fra et helt andet Synspunkt. Dette faar man maaske lettest Øje paa, naar det drejer sig om den Del af den aarlige Opsparing, der alene anvendes til Køb af kapitaliserede Monopol- og Differentialrenter. Lad os som et særlig typisk Eksempel tage en Monopolrente, som ikke har nogen som helst Forbindelse med Produktionsrenten, f. Eks. Renten af Statsgæld.*) Det forudsættes, at

*) Renten af Statsgæld kan betegnes som en Monopolrente (om end af en særlig Art), fordi det der sker ved Stiftelse af Stats-

Statsgælden udelukkende anvendes til uproduktive Formaal, d. v. s. til øjeblikkeligt Forbrug af Nutidsgoder. Der er altsaa ikke her Tale om en Omlægning af Produktionen i Retning af mere varige Goder; der er blot Tale om, at nogle Nutidsgoder, der ellers vilde være forbrugt af private, nu forbruges af Staten. En Forøgelse af Statsgælden maa da hæve Udlaansrenten, fordi det nu fordres, at en Del Statsborgere skal spare paa Nutidsgoder for at Staten kan forbruge desto flere af disse.

Det samme, som her er sagt om Statsgælden, gælder nu i Virkeligheden ogsaa om al anden Monopol- og Differentialrente, selv om det ofte kan være vanskeligt at faa Øje herpaa. Sæt at en enkelt Mand erholder Monopol paa alt Fiskeri fra dansk Havn. Indbringer Fiskeriet 10 Millioner aarlig, og er »Monopolisten« beskeden nok til foreløbig at nøjes med 10 % heraf som Vederlag for at meddele sin Tilladelse til, at den nuværende Fiskerbefolkning vedblivende udøver sit Erhverv akkurat paa samme Maade som før, — hvilken Indflydelse vil dette nye Monopol da udøve paa Udlaansrenten? Hvis den nye Storkapitalist indskrænker sig til at nyde sin aarlige Indtægt paa en Million, vil der aabenbart ingen øjeblikkelig Forandring ske. Men det sandsynligste er, at han ikke vil nøjes hermed. Værdien af hans Monopol er 25 Millioner (forudsat en Rentefod af 4 %), og det maa i Virkeligheden staa for ham, som om han er blevet Ejer af

gæld, ikke er andet, end at der gives Obligationsejeren et retligt Monopol paa en aarlig Beklipning af alle andre Statsborgeres Indtægter. Nu om Stunder sker denne Beklipning med Skatterne som Mellemlid, i ældre Tid ofte direkte ved Pantelen o. s. v.

denne Kapital. Men bestemmer han sig nu til at anvende 5 Millioner til øjeblikkeligt Forbrug, da vil det jo straks vise sig, at der til dette øgede Forbrug intet Steds i Samfundet svarer en øget Produktion. Der fremkommer altsaa et Deficit, som maa dækkes derved, at andre Samfundsmedlemmer indskrænker deres Forbrug af Nutidsgoder (altsaa foretager en »Opsparing«) i tilsvarende Grad.

Hele det indviklede Opsparingsproblem skal forøvrigt ikke her gøres til Genstand for en mere indgaaende Omtale. Dog kan der i forbigaaende peges paa, at »Kapitalistklassen« som saadan ikke foretager Opsparinger, fordi den er interesseret i at forøge de virkelige i Produktionen anvendte Kapitalgenstande. Tværtimod maa Kapitalisterne som Klasse betragtet være interesseret i, at denne »produktive« Kapital formindskes; derfor vil en Krig, der ødelægger et passende Maal af reelle Værdier, som Regel være i Kapitalistklassens Interesse. For saa vidt Kapitalisterne foretager en virkelig Opsparing, er Formaalet at skabe ny Differential- eller Monopolrente. I den første Kamp mellem den kapitalistiske Industri og Haandværket er det Differentialrenten, som lokker til at anbringe Kapital i Produktionens Tjeneste, og saa længe Differentialrenten er Maalet, kan Kapitalistklassen ikke undgaa samtidig at gavne Samfundet som Helhed; saasnart nemlig Konkurrencen har medført, at hele den paagældende Industri er revolutioneret (i teknisk Forstand), forsvinder Differentialrenten (og dermed Kapitalisternes Fordel), men tilbage bliver da Samfundets Gevinst gennem de lavere Varepriser. Men naar Kapitalismen i en Industri naar sit Højdepunkt, d. v. s.

naar Monopolrenten bliver eneste Maal for Kapitalist-erne, da begynder den absolute Modstrid mellem Samfundets og Kapitalistklassens Interesser at gøre sig gældende. Paa dette Trin af Udviklingen vil kun en stadig Trudsel fra Samfundets Side om eventuelt at ekspropriere hele den paagældende Industri kunne bevirke nogenlunde taalelige Forhold for Konsumenterne.

I den Omstændighed, at de aarlige Opsparinger snart gaar mere i Retning af Indkøb af Monopol- og Differentialrenter, snart mere til reel Kapitalanvendelse i Produktionens Tjeneste, har man maaske et Bidrag til Forstaaelse af det Problem, at Tiderne snart er »gode« og snart »daarlige«. Den egentlige Vanskelighed i dette Problem bestaar jo nemlig i at forklare, hvorfor der ikke foregaar et stadigt Fald i Udlaansrenten (og i Varepriserne); thi da Kapitalen vokser langt stærkere end Befolkningen, skulde man jo vente dette Resultat. Ud fra ovenstaaende Betragtninger forstaas det imidlertid let, at et Fald i Udlaansrenten maa betyde en Stigning i alle faste Monopolrenters Kapitalværdi; men da herved Forholdet mellem Værdien af Fremtids- og Nutidsgoder forrykkes til Fordel for de sidste, vil en Del Monopolister foretrække at realisere en Del af deres let vundne Gevinst. Hertil kommer nu en anden Omstændighed, der i denne Forbindelse maaske er af nok saa stor Betydning. En Del »Monopolister« vil nemlig fristes til at realisere deres Monopoler til de høje Værdier ikke for at faa dem omsat i Nutidsgoder, men for at ombytte dem med reelle Kapitalgenstande. Disses Værdi forudsættes nemlig at være lav, samtidig med, at Udlaansrenten har naaet sit laveste Punkt, og

der er derfor paa dette Tidspunkt de bedste Udsigter til at skabe nye Differentialrenter i Industrien. Desuden er der selvfølgelig siden sidste Opsvingsperiode gjort en stor Del tekniske Opfindelser o. s. v., der blot venter paa at blive udnyttet, og som ogsaa lover godt for Muligheden af nye Differentialrenter. Paa denne Maade muliggøres nu en ny Opsvingsperiode med stigende Priser paa Raastoffer, Maskiner o. s. v. *)

VII.

Böhm-Bawerks Renteteori er i Løbet af forholdsvis kort Tid blevet helt eller delvis antaget af en Række betydelige nationaløkonomiske Teoretikere. Aarsagen hertil er maaske til Dels den, at Økonomer af den matematiske Retning (f. Eks. Wicksell) har følt sig særligt tiltalt af det nye Begreb Produktionsperiode, der tilsyneladende gør Renteproblemet til et rent og skært Værdiproblem, vel egnet til matematisk Behandling. Men til Dels skyldes den store Lykke, som Teorien har gjort, maaske ogsaa en ubevidst Tilfredshedsfølelse ved at se to saa ubehagelige Teorier som Ricardos »jernhaarde Lønningslov« og Socialisternes »Udbytningsteori« modbeviste. Böhm-Bawerk kan jo for saa vidt betegnes som en moderne »Harmoniøkonom«, som hans Teori netop gaar ud paa at vise, at der (selv ud fra den rene abstrakte Teoris Standpunkt) ikke er noget absolut Modsætningsforhold til Stede mellem Arbejder- og Kapitalistklassen. I hvor høj Grad Böhm-Bawerk selv har ladet sig lede af et

*) Jvf. min Anmeldelse af de 4 Konkurrenceafhandlinger om »Gode og daarlige Tider« i »Tidsskrift for Industri« for Februar 1905.

ubevidst Ønske om at levere Beviset for, at der eksisterer en saadan teoretisk Harmoni mellem Arbejder og Kapitalist, er det vanskeligt at afgøre. Dog forekommer det mig, at man adskillige Steder i hans Bog noget for tydeligt mærker Glæden ved, at det endelig er lykkedes at ramme en forsvarlig Pæl gennem al den socialistiske Tale om en »Udbytning« af Arbejderklassen. Særlig kommer dette frem S. 388 ff., hvor der søges leveret et sidste afgørende Bevis for, at Renten ogsaa maa eksistere i den »socialistiske Stat«, og at følgelig al Tale om en »Udbytning« i det nuværende Samfund rent teoretisk maa betragtes som uhjemlet. Skønt dette Afsnit forekommer mig at høre til de svageste i Böhm-Bawerks Bog, skal jeg dog omtale et Par af de opstillede Argumenter, fordi de hører til dem, man hyppigst ser citeret.

Böhm-Bawerk forudsætter, at efter Socialisternes Mening maa en Arbejder have Ret ikke alene til den fulde Værdi af det Arbejde, han udfører i Nutiden, men ogsaa til den Værdi, det producerende Gode en Gang i Fremtiden vil kunne tænkes at faa. Den Arbejder, der i Dag planter Egespirer, skulde saaledes have Ret til straks i Arbejdsløn at erholde udbetalt Værdien af den 100-aarige Eg o. s. v. For at undgaa dette sindssvage Resultat, mener Böhm-Bawerk, at det vil være nødvendigt ogsaa i den »socialistiske Stat« at bibeholde Renten. — Det forekommer mig imidlertid, at man, ved at opstille et Argument som dette, overser hvad der er Socialismens Hovedindvending mod det kapitalistiske Samfund. Hovedindvendingen er jo dog den, at medens Produktionen allerede nu er blevet »social«, er Tilegnelsen af det producerede vedblivende individuel, d. v. s. Tilegnelsen er grundet paa et Rets-

institut, der ikke længere svarer til Produktionsformen. Hvad der ønskes opnaaet ved Indførelse af den »socialistiske Stat« er derfor ikke en individuel Ret til det fulde Arbejdsudbytte, men netop en »social« Ret, d. v. s. samtlige Arbejderes Ret til det hele Udbytte af Produktionen (eller: den enkelte Arbejders Ret til et Gennemsnitsudbytte). Men dernæst har det opstillede Problem efter Socialismens Teorier egentlig intet som helst med Rentespørgsmaalet at skaffe. Böhm-Bawerk gaar ud fra, at Arbejdets Værdi bestemmes efter det færdige Produkts Værdi; da nu det færdige Produkt i det opstillede Tilfælde er af saa overordentlig stor Værdi, er det klart, at Böhm-Bawerk maa tage Rente og Rentes Rente til Hjælp for at forklare, hvorfor Arbejdslønnen dog bliver saa ringe. For Socialismen ligger der ingen Vanskelighed i det hele Problem, fordi den jo netop lige modsat gaar ud fra, at det er det anvendte Arbejde, der giver Produktet Værdi.

Saa er der det snart berømte Eksempel med Vinen, der ligger ganske rolig i Kælderen og Aar for Aar bliver mere værdifuld — dette vil den dog vel ogsaa blive ved med i den »socialistiske Stat«, og følgelig maa ogsaa Rentefænomenet vedblive at eksistere! Der er næppe noget af Böhm-Bawerks Eksempler, der har gjort saa dybt Indtryk som dette; man træffer det snart i alle økonomiske Lærebøger, og man møder det overalt i den daglige Diskussion. Og dog synes det at ligge meget nær at ræsonnere som saa, at da de aller fleste Varer ikke vinder i Værdi med Tiden, men en stor Del tvertimod taber ved Lagringen, saa maatte Renten blive negativ. Hvorfor skulde Maltbyg, der efter 10 Maaneders Forløb er ubrugeligt paa Grund af Tab i

Spireevne, ikke virke lige saa meget i Retning af at gøre Renten negativ, som Vin skulde virke i den modsatte Retning? Her i Danmark drikker vi da i alle Tilfælde mere Øl end Vin! — Men lad os se bort herfra og undersøge, hvorledes det egentlig forholder sig med dette Vineksempel. Lad os sige, at Vinen ved at lagres et Aar vinder 10 % i Værdi, og for Simpelheds Skyld antager vi, at der efter dette Tidsrums Forløb ikke vindes yderligere ved Lagring. Den der sælger sin Vin straks efter Høsten, vil da f. Eks. forlange 4 % mere for den, end den i Øjeblikket er værd. (Idet Lagringsomkostninger, Risiko o. s. v. antages at udgøre 6 %). Kan denne Pris ikke opnaas, skulde Producenten foretrække selv at lagre. Naar Vinbonden nu alligevel faktisk ikke selv lagrer sin Vin, saa er det jo ganske simpelt, fordi han udbyttes af den Kapitalist, der opkøber Vinen. Bonden skal have sine Penge straks, og Prisen bliver derfor lavere, end den egentlig skulde være. Vinproduktionen er et ganske fortrinligt Eksempel paa, hvorledes smaa Producenter udbyttes af kapitalstærke Handlende. En saadan Udbytning kendtes ogsaa her i Landet, forinden Bønderne organiserede sig i Andelsforetagender, men Udbytningen har her aldrig antaget saa grelle Former, fordi de producerede Varers Natur gav lettere Adgang til at komme i direkte Forbindelse med Forbrugerne. — Det kan dog tilføjes, at Vinbonden i de særlig gode Høstaar maaske faar mere for sin Vin, end et øjeblikkeligt Salg direkte til Forbrugerne vilde indbringe. Grunden hertil er den, at det vigtigste, der opnaas ved Lagringen, ikke er en Forbedring af Vinen (thi naar man kommer ud over en forholdsvis lav Grænse, beror denne kun paa en

Indbildning, som Vinhandlerne indpoder forfængelige »Vinkendere«), men en Udligning mellem gode og daarlige Høstaar. For saa vidt gamle Aargange af en Vin virkelig stammer fra det opgivne Aar, vil dette som Regel vise sig at have været et særligt godt Høstaar.

Medens Böhm-Bawerks Forsøg paa at hævde Rentens Nødvendighed ogsaa i det socialistiske Samfund altsaa ikke forekommer mig at være af videre stor Værdi, er derimod Cassel trængt adskilligt dybere til Bunds i Problemet (»Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag«, Göttingen 1900). Cassel indrømmer for det første fuldt ud, at i det stationære socialistiske Samfund maa Rentefoden blive 0, idet det fulde Udbytte af Produktionen straks kan udbetales. Men da Samfundet ogsaa under en socialistisk Ordning maa tænkes stadig fremadskridende (alene paa Grund af den stadige Befolkningsforøgelse), antager Cassel (S. 124 ff.), at Renten med Nødvendighed maa bibeholdes, idet der stadig maa opsamles ny Kapital, og Samfundet af denne Grund altsaa ikke kan udbetale det fulde Udbytte. Dette er naturligvis indlysende! Bestemmer man sig i det socialistiske Samfund til en aarlig Opsparing, d. v. s. bestemmer man sig til hvert Aar at anvende en vis Mængde Arbejde paa Forøgelse af Kapitalgoderne, saa er det klart, at man ikke samtidig kan anvende denne Arbejdsmængde til at producere Nydelsesmidler. Men naar Cassel med dette Ræsonnement mener at have bevist, at der ogsaa i det socialistiske Samfund maa eksistere en Rente, saaledes at der ikke kan blive Tale om en »social« (eller »almindelig«) Ret til det fulde Arbejdsudbytte, saa synes dette mig rigtignok kun at blive en Strid om

Ord. Naar jeg af min private Indtægt bestemmer mig til at opspare 100 Kr. aarlig, skulde jeg i Følge denne Sprogbrug have mistet Retten til min fulde Aars-indtægt! Og hvis man, naar Talen er om det socialistiske Samfund, vil benævne »Opsparing« med Navnet Rente, saa maa man i alle Tilfælde gøre sig klart, at Begreberne Opsparing og Rente ingenlunde falder sammen, naar Talen er om det kapitalistiske Samfund. At Cassel ogsaa selv er klar herover, fremgaar af S. 148, hvor han forklarer, hvad Opsparing vil sige, naar der er Tale om det kapitalistiske Samfund. Han udvikler saaledes, at naar Kapitalisterne vil anlægge Jernbaner, saa sker det derved, at de produktive Kræfter drages bort fra Produktion af Nutidsgoder; herved stiger Priserne paa disse, Konsumenterne maa indskrænke Forbruget, og samtidig muliggøres det for Kapitalisten at producere ny Kapital. Cassel sammenfatter endog denne Tankegang i følgende korte, men skarpe Sætning: »Die Arbeiter sparen, und die Unternehmer vermehren das Kapital!«

Det maa naturligvis indrømmes, at Opsparing i det socialistiske Samfund vil foregaa ganske saaledes, som Cassel skildrer det for det kapitalistiske Samfunds Vedkommende, nemlig ved en Forandring i Produktionens Retning. Men der er rigtignok den betydelige Forskel, at Arbejderne i det socialistiske Samfund dog ikke oven i Købet skal udrede en Rente til Kapitalisterne for at erholde Tilladelse til at indskrænke deres Forbrug af Nutidsgoder! Denne Forskel paa det kapitalistiske og det socialistiske Samfund forekommer det mig ikke, at Cassel tilstrækkeligt har fremhævet.